

Editorial Board:

- Dadayan S.V. - Chairman of the Editorial Board, rector of ASU,
Ph.D. in History, Professor
- Balayan V.R. - Editor in Chief, vice-rector of ASU, Ph.D. in History,
Professor
- Safaryan V.A. - Executive Secretary, Head of the History Department of
ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
- Melqonyan A.A. - Director of the Institute of History of NAS in RA,
Ph. D. in History, a member of NAS in RA
- Hovhannisyan L. Sh. - Director of the Institute of Linguistics of NAS in RA,
Ph. D. in Philology, member of NAS in RA
- Petrosyan H. L - Head of the Cultural Studies Department of YSU,
Ph. D. in History,
- Musaelyan O.G. - the Dean of the Philological Faculty of ASU, PhD in
Philology, Professor
- Sargsyan A. Y. - Scientific Secretary of ASU, Ph. D. in Philology,
Associate
Professor
- Karapetyan S. - Chairman of the Social Organization for the
Study of
Armenian Architecture

**ԲԱՆԱԶԵԿԱՅԻՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԺԱՆՐԵՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ**

Արմեն Սարգսյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱրՊՀ

Արցախի բանահյուսությունը հայ ժողովրդական բանահյուսության բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Բանահյուսական ժանրերը բազմազան են, որոնց մեջ իրենց դիպուկ արտահայտությամբ առանձնանում են առած-ասացվածքները, անեծք-օրհնանքները և հանելուկները:

Առածները փոխաբերական իմաստ ունեցող կարճ ու պատկերավոր ասույթներ ու դատողություններ են, որոնցում կյանքի տարբեր երևույթներ բնութագրվում են սրամտորեն ու կատարյալ ամբողջականությամբ:

Դրանք փաստորեն հայ ժողովրդի դարավոր կենսափորձի և հայացքների խտացումներն են՝ գեղարվեստական մեծ ընդհանրացման հասած բանաձևումների մեջ: Իրենց ժանրային հատկանիշով առածներին գրեթե համընկնում են ասացվածքները, այն տարբերությամբ, որ սովորաբար գործածվում են առանց փոխաբերական իմաստի: Խոր են առած-ասացվածքների արմատները, դրանք գալիս են պատմության խորքերից և շատ դժվար, եթե ոչ անհնար է բացահայտել, թե կոնկրետ որ դարաշրջանում է ստեղծվել դրանցից յուրաքանչյուրը:

Արցախյան առած-ասացվածքների մեջ արտահայտված են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ երևույթներ: Առանձին խումբ են կազմում այն ստեղծագործությունները, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ապրած միջավայրը, բնավորության գծերը, կենսական պայմանները, քաղաքական կյանքը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Դարեր շարունակ արցախահայությունը կենաց ու մահվան պայքար է մղել օտար զավթիչների դեմ՝ հաճախ ստիպված լինելով դիմելու հարկադրական տեղաշարժերի: Դրա վառ արտահայտությունն է «Ալին քը՛ցալ, Վալին յը՛կալ»¹ առածը, որի ուղղակի իմաստը արտահայտում է օտար նվաճողների՝ իրար փոխարինելը: Բազում դարերի կենսափորձով արցախցին հանգել է մի հետևության. թշնամու բարեկամությունը կեղծ է և ցանկացած պահի կարող է վնասել, պետք է զգույշ լինել. «Թօրքեն նըհը՛տ հընգըրօթուն ըրա՛, մըհակը ծը՛րքատ վէ՛ր մէլ տինիլ»: Թշնամին անողոք է, բայց և վախկոտ, նրան պետք է պատժել, միայն այդ դեպքում նա կարող է հաշվի նստել քեզ հետ.«Թօրքեն չըքերանը թակիս վէ՛չ, աշնա չի տը՛ռնալ»:

Սոցիալ-քաղաքական կյանքն արտացոլող առած-ասացվածքների մեջ առանձնանում են պանդխտության վերաբերյալ եղած ստեղծագործությունները, որտեղ ներկայացվում է հայրենիքից ու ընտանիքից հեռացած պանդուխտի ծանր ողբերգությունը. «Ղարիբը օրիշին վը՛ղումը մինակ ըրտասունք կըթօղնէ», «Ղարիբին հացը լըղէ յա, ճուրը՝ աղու», «Ղարիբին հը՛տէ մին օրը մին տարէ յա», «Ղարիբին օշը

¹ Այս և հոդվածում բերված մյուս բոլոր օրինականների համար տես Ա.Սարգսյան, Արցախի բանաձևային բանահյուսություն, Ստեփանակերտ, 2009:

միշտ դըբէտ կինի», «Ղարիբ մարթին վէզը ծօռ կինի», «Ղարիբին հանգիստը առանց քար կինի»: Սակայն, չնայած կյանքի ծանր պայմաններին, արցախցին հոռետես չէ, չկորցնելով պայծառ ապագայի հեռանկարն ու հույսը՝ նա պայքարում է իր անկախության ու ազատության համար, անդադրում աշխատում. «Հայը ունէրավ ա ապրում», «Հայը մինչը՛վ նըղանա վէչ, յը՛տ չի տը՛ռնալ»:

Մի շարք առած-ասացվածքներում ներկայացվում է պատմական Արցախի բնաշխարհը՝ լեռներն ու ձորերը, գետերն ու առուները, դաշտն ու արոտը, քարն ու հողը. «Սարէն սըվէր կավը սարումը կըծընէ», «Սարերը ըրուտալին տը՛ղ ծօրէրն ըն ըրօտում», «Սարը հիշկան պէցուր ինի, կըլխէ ծունը էնքան շատ կինի», «Հանդերը շօռ ածած հացը քախծոր կինի», «Ըրասխէն դըրադէն վէր էշ թավիլ տա, մօխէրը ինծանավ կըտա», «Ք՛ուռն էլ ա մարդ իլալ, մըհէնգ՛ ա նըմըրդացալ», «Ք՛ուռն դարդը Ք՛ուռն վարար ա»:

Հատկանշական է, որ առած-ասացվածքներում տեղ են գտել հիմնականում այն բույսերն ու կենդանիները, որոնք աճում ու ապրում են Արցախի հողում և արցախցու կյանքում կարևոր դեր ունեն. «Խաղուն վէր հըսավ, ծըմէրուկէն մըհալ քըցօղ չինիլ», «Ղարաբաղցունը օթըն ա, թօթը, թիյին կօթը», «Ճըղաօրէ ծառէն քարավ տըվօղ շատ կինի», «Արտը վէր նըմըրդօթուն անէ, կավը տօնը կըպահէ», «Էշը վէր կա, վը՛սկէ յա թըրքում», «Յը՛գնանը քաշածը մինակ ուրան կաշին ա գ՛ուդում», «Շօնը վէր շօն ա, ուրան թըգնըլատը՛ղը թամուզ ա պահում», «Կ՛ուլը ընգավ վըխճարէն սուրուն, վա՛յ մինատար», «Օխծան էլ ըն ճար շինում»:

Առած-ասացվածքները հստակորեն ներկայացնում են արցախցու կյանքի պատկերը, հասարակական կենցաղը, սովորույթներն ու հայացքները: Դարեր շարունակ աշխատավոր գյուղացին ճնշվել ու հարստահարվել է ոչ միայն օտար զավթիչների կողմից, այլև իր ազգային տերերից՝ քաջ գիտակցելով հարուստների և աղքատների անհավասարությունը. «Ապրէլ կա՛ յը՛ղ ա, ապրէլ էլ կա՛ լըղէ յա», «Ապրէլ կա՛ արծաթ ա, ապրէլ կա՛ արկաթ ա», «Ապրէլ կա՛ մըռնէլա փիս ա», «Հարուստը ջուբէն ա թըխում, ք՛ասիբը՛ ծույնանը», «Հարուստը ք՛ըսիբին աշխադանքավը կապըրէ՛ ք՛ըսիբին միննաթու տակէ թուղէլավ, ընդըրա վիզին կօռ տինիլավ»:

Բազմաթիվ ստեղծագործություններում արտացոլված են կենցաղային հարաբերությունները: Հատկապես ակնառու են արյունակցական-ազ-

զակցական և ընտանեկան հարաբերություններն ու դրանց հետ առնչվող երևույթները ներկայացնող առած-ասացվածքները, որտեղ ժողովուրդը տվել է ծնողի ու զավակի, եղբոր ու քրոջ, ամուսնու ու կնոջ, հարսի ու սկեսրոջ բնութագիրը՝ բացահայտելով նրանց միջև եղած փոխհարաբերությունը. «Մօրը աշկեն խօխան մըծանալ չի», «Մօրը անէսկը փըռնէլ չի, ծըծէն կաթնէն տէմ կըղնէ», «Մօրը մին օրթնանքը օխտը վըրթըբէդու անէսկ կը քանդի», «Մօրը բախտը ըխճըկանը կ'օտկումը կինի», «Հօրը-մօրան կըման ըշխարքումըս ամմէն հինչ կըքըթէնվա», «Հօրը-մօրը դադիրը չըգ'իդօղը Ըստուծէն դադիրը գ'իդալ չի», «Ախճիգ'ը տուսի պատա», «Տըղան տանը սըթունըն ա, ախճիգ'ը՝ նըխշընըգ'արը», «Քուրըն ասում ա՝ ախպէր օնիմ, ախպէրըն ասում ա՝ քուր չօնիմ», «Ախպէրը ախպօրը մը'նէլը օգ'իլ չի, փիս ապրէլը կօգ'ի», «Կընգանը պադէվը մարթը կըպահէ, մարթինը՝ կընէգ'ը», «Մարթինը կընէգ'ըն ա, կընգանէնը՝ մարթը», «Հարթնը պըլօթուն ըրավ, ըսկէսվօրը քը'թը դըղէցէն», «Ըսկէսուրը ընգուճէն մինը քառ կըպահէ» և այլն:

Արցախյան առած-ասացվածքներում մեծ տեղ ունեն մարդու անձնական ու հասարակական հատկություններին, բնավորությանն ու խառնվածքին նվիրված բանաձևումները: Դրանցում ամենից առաջ վեր են հանվում մարդու դրական հատկանիշները: Ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս գործ ունենալ բանիմաց, խելոք, անշահախնդիր մարդկանց հետ. «Խէլունք մարթին նըհը'տ քար կըրէ, կ'իժին նըհը'տ փըլավ մէլ օտէլ», «Խէլունք դուշմանը կէս պարիկամ ա»: Այլ ստեղծագործություններում ներկայացվում են մարդու բացասական հատկությունները՝ ագահությունը, շահամոլությունը, անբարոյականությունը, գողությունը և այլն. «Տանծը՝ ինծ, խընծօրը՝ ինծ, շըվթալու վէլ ա ըշտահըս տամ», «Մինին տօնը նի կացավ, էն մինը կըրակէն յըրա խըրաված ըրավ», «Դըխպին օխտը լուգու կինի», «Կ'օղը ասից՝ հուրը օնէ, իմըն ա»:

Իմաստուն ու խորն են արցախցու հայացքները աշխատանքի ու հասարակության՝ ժողովրդի մասին: Պետք է գնահատել աշխատանքը («Ըշխըդանքէն կ'ինը գ'իդօղը մարթինըն էլ կըգ'իդա»), որը պահանջում է մեծ դժվարություններ («Աշխադանքը էն ա շանը վը'ռումը, հու տըղա յա, կըծէ, տուս օնէ»): Աշխատանքը ժողովրդի գբաղմունքն է, ժողովուրդն է աշխարհի բոլոր բարիքների ստեղծողը, և մարդը միայն հասարակության մեջ կարող է հաջողության հասնել. «Ժղուվութան տուս կ'ըվօղէն յա՝ վէզը կըկօտըրէ, յա՝ պօգ'ը»:

Մի շարք ստեղծագործություններում արտացոլված է Աստծո կերպարը: Ժողովուրդը հավատում է ամենակարողի զորությանը, ապավինում նրա արդարադատությանը, բարին ընդունելու ու չարը պատժելու հատկությանը. «Աստուծ ընօղէն ա տամ», «Աստուծ հաց տըվօղէն հացը բօլ-բօլ ա անում», «Աստուծ հըրօտօղ կըվէն պօզ'եր չի տամ», «Աստուծ էրկու ծը'րքավ ա տամ», «Աստուծ դարդը տըվալ ա, դարմանըն էլ նըհը'տը»: Սակայն ոչ միշտ է Աստված արդար, և երբեմն նա էլ է թույլ տալիս անարդարություններ. «Աստուծ վեր Աստուծ ա, էլիա դաթումը ծօռ պէնէր ա անում», «Աստուծ լ'ավէն տանում ա, փիսին՝ թօղում», «Աստուծ մինին յը'ղում ա, մինին՝ դաղում»: Ահա թե ինչու արցախցին խորհուրդ է տալիս երկնային տիրոջը. «Աստուծ, թա կարում չըս մը'գ պահիս, քըշաց՝ մունք ք'ը'գ ճըղպօրու մաչու նըման պահինք»:

Սրանով չեն սպառվում արցախյան առած-ասացվածքներում արտահայտված գաղափարները, իրականում գրեթե չկա առօրյա ու հասարակական կյանքի, մարդկային հարաբերությունների մի բնագավառ, որ արծարծված չլինի այդ ժանրի ստեղծագործություններում:

Համառ ու արդար է Ղարաբաղցին, կողքահաստ, խոսքը երեսին ասող, նա չի սիրում շողոքորթել, ասում է այն, ինչ մտածում է, անկախ նրանից՝ դա վիրավորական, թե՞ հաճելի կլինի դիմացինին. «Ղարաբաղցէն ըստըղավ-ընդըղավ չի ըղնըմ, խօսկը ք'ասմա յա ասում»: Ահա թե ինչու նրա խոսքը հաճախ է համեմվում անեծք-օրհնանքով:

Անեծքների և օրհնանքների ամենահին և տարածված ըմբռնումը դրանց գերբնական ուժի հավատն է, որի համաձայն անպայման իրագործվում են դրանցում արտահայտված ցանկությունները: Այդ են վկայում առայսօր պատմվող ավանդությունների, գրույցների, հեքիաթների և այլ ժանրերի ստեղծագործություններում տեղ գտած դիպվածները:

Արցախյան ժողովրդական այդ ստեղծագործություններում առանձնապես շեշտվում է Աստծո անեծքի և օրհնանքի ազդեցության զորությունը: Այսպես, երիտասարդ կինը, երեխան գրկին, քարանում է, քանի որ ընդվզել է Աստծո գոյության դեմ, հովիվը, հրաժարվելով Քրիստոսին մի բաժակ կաթ տալուց, նրա անեծքով իր ոչխարների հոտի հետ վեր է ածվում քարակույտի: Այլ դեպքերում Աստծո օրհնությամբ չոր ծառը դալարում է, կենդանանում է հյուրասեր ու աստվածավախ ծնողների մահացած որդին: Իրականություն են դառնում նաև հոր, մոր, կեսուրի, հարսի, աղքատ

մարդու անեծքներն ու օրհնանքները: Իսկ չբեր կանանց անեծքներից զգուշանում են բոլորը. «Սօնգսրգ կընգանը անէսկը փըռնօղ կինի»:

Ընդհանուր առմամբ անեծքն ու օրհնանքը յուրաքանչյուրիս սեփականությունն են. ամեն ոք կարող է օրհնել և անիծել, ինչպես նաև ենթարկվել դրանց: Եվ ամեն ոք ոչ միայն սոսկ անիծել ու անիծվել, օրհնել ու օրհնվել է, այլև հավատացել դրանց զորությանն ու իրականացմանը: Այլ բան է, որ, ըստ ժողովրդի ըմբռնման, դրանք պետք է լինեն տեղին ու արդարացի, այլապես իրականություն չեն դառնա:

Անեծքներն ու օրհնանքները ուղղակի խոսքեր են, որոնք ուղղված են խոսակցին: Սակայն դրանք ամենից առաջ ոչ թե երկխոսություններ, այլ մենախոսություններ են, որոնք արտահայտվում են խոսողի կողմից, և որտեղ խոսակցի ներկայությունն ու խոսքը ամենևին էլ պարտադիր չէ: Դրանց մեջ պարզապես խոսողը իր ցանկությունն է ուղղում խոսակցին՝ լավ թե վատ, բարի թե չար, և այդ ցանկությունը, կախված լինելով խոսողի կամքից, ի վերջո արդյունք է արտաքին որոշ դրդապատճառների: Տվյալ դեպքում խոսակցը, նախքան անեծքի կամ օրհնանքի ենթարկվելը, խոսողի հանդեպ կատարում է որևէ վատ կամ լավ արարք, որից ելնելով էլ՝ խոսողը նրան է ուղղում իր անեծքը կամ օրհնանքը:

Կախված այն հանգամանքից, թե հոգեկան ինչպիսի գրգռվածության է հասցրել խոսողին խոսակցի արարքը, նույնքան չարությամբ կամ բարությամբ է նա արտահայտում իր անեծքներն ու օրհնանքները:

Համեմատության դեպքում դժվար չէ որոշել «Աղու օտիս», «Գլավուր մընաս», «Աշկըտ հը՛ռա», «Ապըրիս տու», «Պէրանըտ քախծըր կէնա», «Շուքըվէր ինիս» և «Բալատ թաղիմ», «Ազգավ-ծուպավ ձինջվիք՛», «Մազ՛երըտ տըխտակէն սանդըրիմ», «Ծառըտ ծաղկէ ասթխէր յօր օնէ», «Օխտը հարթնավ սուփրա-սէղան նըստիս», «Աստուծ ք՛ը՛գ թէվէր տա, թըռչըցընէ» անեծքների ու օրհնանքների հեղինակների գրգռվածության աստիճանը:

Այսպես, երբ մեկը հակաճառում է կամ ցուցաբերում իր խստասրտությունը, դիմելով նրան՝ երբեմն նույնիսկ ընկերաբար հանդիմանում են «Հաստ կօխկըտ կըտըրվէ», «Աստուծ կըտըրցընէ շան խասյաթըտ» և այլ անեծքներով, որոնք կարելի է որակել նաև խրատական հանդիմանություններ, մինչդեռ նենգ ու խարդախ արարքը արժանանում է բոլոր սահմաններն անցնող՝ «Օխտը ըտըժանէ» հայիոյանքների ու անեծքների, որոնց հեղինակները ամեն կերպ ձգտում են տալ արարքին համապա-

տասխան և նույնիսկ գերազանցող պատասխաններ. «Ընընճիճը՛խ տը՛ն-նաս», «Մէյդիտ յըրա պըպըլ՛պապալ՛ անիմ», «Մադարըտ տափումը տի-նիմ», «Տըփէրան փուշի հըվաքիս» և այլն: Ասել է թե՛ յուրաքանչյուր անեծք իր իմաստով պայմանավորված է անիծվողի՝ տվյալ պահի որոշակի վարքագծով, խոսքով, արարքով, վերաբերմունքով:

Ըստ էության լինելով պատժի ցանկություններ՝ անեծքները իմաստային տիպաբաժանման դեպքում վերածվում են պատժի ցանկության տեսակների: Ըստ Ս.Հարությունյանի դրանք չորսն են՝ մարմնական պատիժների ցանկություն, սոցիալ-քաղաքացիական պատիժների ցանկություն, բարոյամարմնական պատիժների ցանկություն, հոգեկան պատիժների ցանկություն:¹

Արցախյան անեծքներում ավելի հաճախ արտահայտվում է մարմնական պատիժների ցանկությունը: Ինչ խոսք, որ ամենախիստ պատիժը անիծվողին մահվան դատապարտելն է: Անիծողը փափագում է անիծվողի բնական մահով մեռնելը («Քօն ինիս, յէր չի կէնաս»), սպանվելը («Գ՛ուլլուխարավ տը՛ննաս»), մանուկ կամ ծաղկուն հասակում մեռնելը («Վէ՛չ մըծանաս, վէ՛չ ծաղկիս»), հարազատների մահը («Մադարըտ թաղիմ», «Ազիզըտ մը՛նէ», «Բալալարըտ կըտօրվին»):

Բազմաթիվ անեծքներում արտահայտվում է անիծվողին հիվանդությամբ, մարմնական ցավերով, կուրացած, անդամալուծված, մարմնական տանջանքների և փորձանքների ենթարկված տեսնելու տենչը. («Չառը պըկէտ վէր կ'աս», «Քուռանաս, չուլխանաս, քըռանաս», «Ցաք՛ը շըլակիս, շէմբաշէն շօռ կ'աս», «Օխճը կըծէ ք՛ը՛գ»):

Սոցիալ-քաղաքացիական անեծքներում ներկայացվում են հակառակորդի ունեզրկման և ծայրահեղ աղքատացման, ինչպես նաև անտեր, անընտանիք, անսերունդ մնալու գաղափարները, որոնք կարևոր նախապայմաններ են մարդկության գոյատևման համար («Տօնըտ էրվի, պըրի-շակ տը՛ննա», «Տանըտ խէրըն ու բարաք՛աթը կըտըրէ», «Մի՛նըտ էրկու չի տը՛ննա», «Սը՛րմըտ կըտըրվէ», «Պէ՛ժինք՛ըտ կապած մընա», «Օգ՛օղ տը՛ննաս, ըղնիս տըռնէրը, մին կուտուր հաց չի քըթէնաս», «Անդար մը-նաս», «Մըրթամը՛ն մընաս», «Խուխու իրը՛ս չի տը՛սնաս»):

¹ Հարությունյան Ս., Անեծքը և օրինանքը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, 1975, էջ 199:

Բարոյամարմնական պատիժներ ակնկալող անեծքների նպատակն է անիծվողին ենթարկել բարոյական և մարմնական պատիժների: Անիծվողը փափագում է տեսնել նրան աստվածային պատժի ենթարկված՝ անհիշատակ ու անմուրազ, անպատված, հարազատների հիշատակը պղծված («Աստուծ քու դուվանըտ անէ», «Յէռնայինը քը՛ղգ պատժի», «Աստուծ անըմըտ կըտըրէ», «Բեյմուրազ մընաս», «Մը՛ռալըտ շըները քաշ-քաշ անին», «Սը՛վ վը՛ղէն արժան չի տը՛ռնաս», «խագ՛-խայտառակ տը՛ռնաս»):

Հոգեկան պատժի անեծքները ընդգրկում են անիծվողին կամեցվող հոգեկան տանջանքների, տառապանքների ցանկություններ՝ հոգու կորստյան և տանջանքի, տխրության և վշտի, սգո և սգավորության («Ջըհանդամը քի՛նիս», «Հուքիտ ըրըխավըտ տուս կ'ա», «Օրախ օր չի տը՛սնաս», «Աշըղ տը՛ռնաս, ըղնիս չօլերը», «Շուվանը ըղնէ տօնըտ»):

Օրինանքներն իրենց արժարժած գաղափարներով բաժանվում են երկու խմբի՝ ապահովության և պահպանության:¹

Առաջին խմբի օրինանքներում հիմնականը օրինվող անձի կամ նրա մերձավորների վիճակը մեկ այլով՝ ավելի լավով փոփոխելու ապահովության փափագն է, իսկ երկրորդ խմբի օրինանքներում՝ տվյալ վիճակի պահպանության ապահովության:

Արցախահայ բանահյուսության մեջ և՛ քանակով, և՛ բազմազանությամբ աչքի են ընկնում ապահովության բնածները, որտեղ խոսողը խոսակցին ցանկանում է երկար ու ապահով, բարեկեցիկ կյանք, հաջողություն, հռչակ, իղծերի իրականացում, բարեհաջող ամուսնություն, երջանկություն ու սեր, ողորմածություն, հոգեկան հանգիստ, օջախի շենացում, բազմազավակ ընտանիք («Ումբըըտ էրկան ինի», «Ծը՛րքըտ սպիտակ մըրքավըտ անց կըցընիս», «Տաշտըտ միշտ լիգ՛ը ինի», «Անիս՝ օտիս, անիս վէ՛ջ՝ օտիս», «Մինըտ հըզգար տը՛ռնա», «Տօնըտ շէն կէնա», «Ընըմավէր տը՛ռնաս», «Ըշտը՛ղ կօխիս՝ կընանչի», «Աստուծ մուրազըտ կըղարէ», «Պարավ կընընչ-կ'արմուրըտ կապիս», «Մին պերցու ծըրանաք», «Ըղօրմի քա հօր», «Աստուծ հափէրութուն տա», «Օջաղըտ շէն կէնա», «Թուռնատար, ծուռնատար տը՛ռնաս»):

Պահպանության օրինանքների մեջ օրինվող անձի կամ նրա հարազատների կյանքի, ունեցվածքի պահպանման գործի, չարից ու փորձանքից ազատ լինելու, Աստծո, սրբերի, Քրիստոսի, հրեշտակների հովանա-

¹ նույնը, էջ 249:

հարցն է, որը պահանջում է պատասխան: Պատահական չէ, որ գերմանացի գիտնական Ֆրիդրիխը այն անվանել է հարցահանելու: Արցախյան յուրաքանչյուր հանելուկ պահպանել է հարցադրման եղանակը, որը դրսևորվում է մի շարք հարցական բանաձևումների ձևով՝ *Էն հինչըն ա՞, Էն հինչ պէն ա՞, Էն հու վա՞* և այլն:

Հանելուկներն աչքի են ընկնում իրենց առանձնահատկություններով, որոնցից ամենաընդհանուրը նրանց կառուցվածքն է: Ամեն մի հանելուկ բաղկացած է հանելուկի բուն նշանակությունից և արտաքին պատկերից, որոնք որոշակիության իմաստով տարբերվում են իրարից, չնայած ունեն նաև ներքին ինչ-որ կապ: Գուշակողի խնդիրն է բացահայտել իրենից անկախ գոյություն ունեցող նմանությունները, ինչը հենց հանելուկի լուծումն է: Հանելուկային բուն նշանակության և արտաքին պատկերի կերպավորման ամենատարածված եղանակը այլաբանությունն է, որը Ս.Հարությունյանը բաժանել է հետևյալ տեսակների.¹

ա) *Այլաբանություն ըստ արտաքին նմանության*, երբ արտաքին պատկերի և բուն նշանակության միջև նկատվում է արտաքին որևէ ընդհանուր գիծ. «*Ծին քինաց, թամքը մընաց*» (գետ և կամուրջ): Այստեղ այդ արտաքին նմանությունը շարժման հանգամանքն է, և գետի հոսելու հատկանիշը փոխաբերվել է գնալու հետ:

բ) *Այլաբանություն ըստ գործառական նմանողության*, երբ հանելուկային և այլաբանական առարկաները համընկնում են որևէ հատկությամբ, գործառությամբ, ինչպես՝ «*Ա՛լ յը՛ գնը, չա՛լ յը՛ գնը, հիշքան պէ՞ռնիմ՝ տար յը՛ գնը*» (գդալ), որտեղ գդալը այլաբանվել է եզան հետ իր մի բան կրելու, տանելու հատկության պատճառով:

գ) *Այլաբանություն ըստ հատկանիշների հակաբնական զուգորդման*: Սա այն դեպքն է, երբ արտաքին աշխարհի առարկաների գծերն ու հատկանիշները դասավորվում են այնպես, որ այլաբանական պատկերը վեր է ածվում անիրական, արտասովոր, ոչ տրամաբանական երևույթի կամ հասկացողության «*Մըսէ շամփուր, ըրկաթէ խըրաված*» (մատ և մատանի) «*Ծիք՝ ըմ տամ, ծիք՝ կըրճանըմ ա*» (ծխախոտ):

Սրանից էապես տարբերվում է հանելուկների մի շարք, որտեղ բուն նշանակության և արտաքին պատկերի միջև որևէ տարբերություն չկա, և

¹ Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1960, էջ 16:

հանելուկի երևույթն ու էությունը համընկնում են իրար: Դրանք իրենք անվանում են իրենց լուծումը. «Կա՛ թէս, կա՛ թէս, անընդ տամ՝ գիդաս վէջ» (բահ, թի), «Տիյը՛ր քաշ ա, տիվէր քաշ ա» (ագռավ (քաշ)), «Ալազ, փալազ, անընդ տամ՝ չըգ՛իդաս» (փալաս):

Ընդհանուր առմամբ, հանելուկներում առարկաների բազմակողմանի բնութագրումներ չեն տրվում, և հաշվի է առնվում առարկայի ոչ էական, երկրորդական նշանակություն ունեցող որևէ կողմը կամ հատկանիշը: Հենց դա է պատճառը, որ նույն առարկայի վերաբերյալ կազմվել են տարբեր հանելուկներ, որոնցից յուրաքանչյուրում հիմք է ընդունվել այս կամ այն հատկությունը. օրինակ՝ «Մին պօլիգ՝ մաչին էրկու ջուռռա ճուր», «Հուլօր ա, պուլլօր ա, մազ օնէ, ծակ չօնէ», «Մին տօն օնինք՝ պատէրը արծաթ, մաչը վը՛սկէ, վէր քընդէցէլ, էլ շինվիլ չի» ստեղծագործությունները բնութագրում են ձուն, ընդ որում՝ առաջինի մեջ նկատի է առնվել սպիտակուցի և դեղնուցի առկայությունը, երկրորդի մեջ՝ ձվի՝ անցք չունենալը, բայց նրանից մազավորի՝ ձտի առաջանալը, երրորդի մեջ՝ ձվի կեղևի արծաթագույն, իսկ դեղնուցի ոսկեգույն լինելու երևույթը: Դրան հակառակ՝ արցախցին ստեղծել է հանելուկներ, որոնք կարող են ասվել տարբեր, նույնիսկ սեռով, տեսակով իրարից հեռու առարկաների վերաբերյալ: Դրանք այնուամենայնիվ ունեն ինչ որ ընդհանուր գիծ. «Տուսը վը՛սկըռ, մաչը մէս» (կրիա, ընկույզ), «Ալալա, բալալա, տար խաղ ըրա, պէր կախ ըրա» (սագ, թառ, մաղ):

Սակայն արցախահայ բանահյուսության մեջ հանդիպում են նաև երկակի, եռակի, բազմակի լուծման առարկաներ ունեցողներ, ինչպես. «Մին թումբ տը՛ղ, թումբէն տակէն մին դուզ տը՛ղ, դուզին տակէն էրկու ծառ, ծառէն տակէն էրկու գօլ, գօլէն տակէն էրկու նօվ, նօվէն տակէն մին ճէղաց, ճըղացէն տակէն մին թումբ» (զլուխ, ճակատ, հոնքեր, աչքեր, քիթ, բերան, դունչ):

Բազմազան ու բազմաբնույթ է արցախյան հանելուկների թեման: Հանելուկային առարկաների և բանաձևերի մեջ արծարծվել են արցախցուն շրջապատող բուսական և կենդանական աշխարհը, տնտեսական զբաղմունքները, երկրային ու երկնային մարմիններն ու երևույթները, այն, ինչ հնարավոր է տեսնել, լսել, զգալ: Պատահական չէ, որ այս ժանրում առաջին հերթին արտացոլվել են գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառներ՝ կապված երկրի տնտեսական բնույթի հետ: Արցախցու համար կարևոր բնագավառ է երկրագործությունը, որ հնուց ի վեր հանդիսացել է

հիմնական զբաղմունքներից առաջնայինը: Այսպես՝ «*Մին արտ օնիմ, վարվել չի, մաչի քարերը հըմբարվել չի*» (երկինք և աստղեր) հանելուկի մեջ ժողովուրդը երկնքի անծայրածիր լինելը կապել է մեծ հողատարածության, իսկ աստղերի առատությունը՝ արցախյան հողերում այնքան տարածված քարերի հետ: Կամի և եզների նկարագրությունն է տրված «*Կըլօխը փաղ, տակը քար, օթ վըննանէ էրկու սար*» ստեղծագործությունում: Ստվար թիվ են կազմում հողագործական տարբեր գործիքների նվիրված հանելուկները. «*Հիլի տամ, հիլի-միլի տամ, տափէն տակավը ծիլի-միլի տամ*» (գութան), «*Մին կութանէ, հարուր ըրխանէ, կօտէ, կօտէ, էլիա լըղար*» (մանգաղ), «*Մին ջանավար կա՝ հիշքան ըմխըն ընք տամ, քուշտանըմ չի*» (ջրաղաց):

Տարածված են նաև այգեգործությանը և բանջարագործությանը նվիրված ստեղծագործությունները, որտեղ բնութագրվում են բազմաթիվ մրգեր, պտուղներ, բանջարեղեններ, ինչպիսիք են ընկույզը, նուռը, մասուրը, մոշը, մորին, հոնը, թութը, խաղողը, դդումը, ծմերուկը, բողկը, գազարը, սոխը, եգիպտացորենը. «*Տուսը աղու, մաչը քախծըր*» (ընկույզ), «*Շօրերը հանիմ, նըստիմ, լաց ինիմ*» (սոխ), «*Քօսուտ թուլա՝ լըվաշավ պէննած*» (եգիպտացորեն), «*Հարը դիք, մարը կըմ, խօխան խէլունք, թօռնը պըմ*» (խեչմար, վազ, խաղող, գինի) և այլն:

Երկրագործությանը զուգընթաց արցախցին զբաղվել է անասնապահությամբ, թռչնաբուծությամբ, մեղվաբուծությամբ, շերամապահությամբ՝ ստեղծելով տասնյակ հանելուկներ, որտեղ որպես հանելուկային առարկա կամ արտաքին պատկեր հանդես են գալիս եզը, կովը, գոմեշը, էշը, ոչխարը, այծը, ուղտը, հավը, շերամորդը, մեղուն. «*Սըմ վ յըմ գնը լուխեցէն, խօխէնքը ուրխացէն*» (բով և հաց), «*Ինքը սարէն յորա, սարը մաշկէն յորա*» (ուղտը), «*Սըռէյիս ինքը ուրան հանգիստը կըտըրըմ ա*» (շերամորդ)...

Որոշ գործերում արձագանք են գտել Արցախում տարածված արհեստները: Օրինակ՝ «*Կանանչ հինիմ, սախտակ թիլ տամ, կարմուր կօրծիմ, թօխ կըտըրիմ*» (մոշ), «*Հէնգ ախպէր՝ մինը քար ա կըրըմ, մըմ կալը պատ ըն շարըմ*» (գուլպայի ճաղեր) հանելուկներից առաջինում տրվում է ոստայնագործության, իսկ երկրորդում՝ որմնադրության ընդհանուր նկարագրությունը: Առավել հաճախակի են հանդիպում կենցաղում գործածվող տարբեր առարկաներ՝ բով, մաղ, շերեփ, գդալ, ճախարակ. կուժ, ասեղ, գուլպա, սանդեք, փափախ և այլն:

Հանելուկային առարկա են դարձել նաև երկինքը, երկնային մարմինները, բնության տարբեր երևույթները՝ աստղերը, ամպը, որոտը, անձրևը, կարկուտը, կայծակը, ծիածանը, ձյունը, քամին: Առավել ընդգծվում են արևն ու լուսինը, որոնք ներկայանում են մերթ քրոջ ու եղբոր, մերթ հով ու տաք բովի, մերթ անծայրածիր արտում վազվզող երկու կաքավների, մերթ էլ՝ պղնձե կաթսայի մեջ դրված ձվերի տեսքով: Որոշ ստեղծագործություններում հանդես են գալիս ժամանակի միավորները. «Մին ծառ օնիմ՝ տըսըդերկու ճըղնանէ, ամմէն ճըղնանը ուրօսուն տիրդ՝վ՝ կէսը սիպտակ, կէսը սը՛վ» (տարի, ամիսներ, օրեր), «Ծըմը՛ն ա՝ կարունքը պատէն, ամը՛ն ա՝ կարունքը պատէն» (գորգ), «Սը՛վ կըծէ՛զը հուրթըն ի վէր քըցիմ, քա մօր պօրտըն ի վէր քըցիմ» (գիշեր):

Արցախյան հանելուկները աչքի են ընկնում նաև իրենց ինքնատիպ ու բարդ արվեստով, կառուցվածքային բազմազանությամբ, գեղարվեստական արտահայտամիջոցների լայնակի դրսևորմամբ, տեղաչափությամբ:

Թերևս բանաձևային բանահյուսության ժանր պետք է համարել նաև գյուղերի մականունները: Դրանք Արցախի այս կամ այն գյուղին և նրա բնակիչներին հարևան գյուղացիների կողմից տրված մականուններ են, որոնք ուղղակի կամ փոխաբերական իմաստով արտացոլում են նրանց հետ կապված զանազան հանգամանքներ: Մի շարք մականուններում ներկայացվում է տվյալ գյուղի դիրքը. «Ծըմակում ապըրօղ հըկուկվը՛ցէք՛», «Ծօրում ապրող պիլթընը՛ցէք՛», «Քարում կօրած ըռչըծօրը՛ցէք՛», «Դիք՛ում տըռօտօղ խիրխընը՛ցէք՛»: Հաղորթի շրջանի Մելիքաշեն (Միրիշկ՛ալու) գյուղը տեղադրված է բարձունքի վրա, և տարվա բոլոր եղանակներին քամին անպակաս է այդ տեղանքից, ինչը և հիմք է հանդիսացել «Քամէ կօլ տըվօղ միրիշկ՛ուկվը՛ցէք՛» մականվան համար: Նույն շրջանի Սարէն շէն (Շաղախ) գյուղը սարի վրա է՝ այնքան բարձր, որ գյուղացիները վերևից են տեսնում ագռավի (քաշ) թռիչքը («Քաշէն փօրէն հասըրաթ սարէնշինը՛ցէք՛»), իսկ Թաղասեռ գյուղը, ընդհակառակը, տեղակայված է սարի ստորոտում (Քաշէն մաշկէն հասըրաթ Թըխսըռը՛ցէք՛):

Առանձին խումբ են կազմում այն բանաձևումները, որտեղ ներկայացվում է տվյալ գյուղում տարածված արհեստը՝ «Դարգի սըղընխը՛ցէք՛», «Կը՛վաթ շինօղ հիլըսը՛ցէք՛», «Պուրուտ կապօղ դըվըխընը՛ցէք՛», «Մազ՛ կիզօղ հիրհըրը՛ցէք՛», տնայնագործական կամ երկրագործական զբաղմունքը՝ «Ք՛օմուր շինօղ մը՛ծթըղըրը՛ցէք՛»,

«Թըխմըչար բիջարօղ գիշըցէք», «Մօթալ կապօղ խըծըպըրթըցէք», «Կըծօ տախտըղ վարօղ քիւթըկըցէք», «Լ'ավ կ'ումաշ լըծօղ սէյդիշինացէք»:

Բազմաթիվ մականունների համար հիմք են հանդիսացել գյուղացիների բացասական հատկանիշները. անհյուրընկալ լինելը՝ «Հացում քօռ քըրըհումըցէք», «Ղօնաղ խըռէգ' տըվօղ կըսըպըտըցէք», «Հալամ օր կա, յըլ'ը ընցէր սէյդիշինացէք», ժլատությունը՝ «Ըսկըպօյ նօրշինացէք», «Ցօրէնը ծախօղ, կ'արի օտօղ նուրուկ'ըղըցէք», խենթությունը՝ «Դալի կալխօզաշինացէք», «Պըլ'ըղըղըցէք», «Պըլըհուշտըրի խընսկըցէք», գազրախոսությունը՝ «Լակ-լակ խօսօղ խընըբըղըցէք», «Վիրահաչ տըվօղ խընըծըխըցէք», անլրջությունը՝ «Սահլիգ' սուսըցէք», միամտությունը՝ «Ղօնգի նիսգ'ըցէք», «Ք'ուհի խընուշինըկըցէք», հայիոյասիրությունը՝ «Ուշունցատու ըշընըցէք», կռվարար լինելը՝ «Կըռվարար ճիրըկուսըցէք» և այլն:

Որոշ մականուններում էլ ծաղրվում են խոսվածքային առանձնահատկությունները՝ «Նա' ասօղ ուզուխըցէք», «Ռուսօվուր խօսօղ կ'ուլըթըղըցէք», այս կամ այն ուտելիքի հանդեպ հակում ունենալը՝ «Շիլօր օտօղ չայլուվըցէք», «Գ'ուլաս օտօղ թըղըվըրթըցէք», «Մատաղ օտօղ վընքըցէք», մարմնական թերությունները՝ «Փուրընէն տըռօզ մըղըվուզըցէք», իսկ «Խօյլու մէհտիշինացէք» մականունը վկայում է Ասկերանի շրջանի Մէհտիշեն գյուղի բնակիչների նախնիների՝ Պարսկաստանի Խոյի գավառից գաղթած լինելը:

Սրանցով չեն սպառվում արցախյան բանաձևային բանահյուսության ժանրերն ու այդ ժանրերի ստեղծագործություններում արծարծված թեմաներն ու հանգամանքները: Իրականում դրանք բազմաթիվ են ու բազմազան: Սակայն ամենակուլ ժամանակը իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել նաև այս բնագավառում, և պատահական չէ, որ բանահյուսական այլ ժանրերի հետ աստիճանաբար պատմության գիրկն են նետվում նաև բանաձևային բանահյուսության գոհարները, ինչը և ավելի հրատապ է դարձնում դրանց հավաքագրումը:

**ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЖАНРОВ АРЦАХСКОГО
ФОРМУЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА**

Армен Саргсян

Резюме

В статье представлены жанровые и смысловые особенности некоторых жанров арцахского формульного фольклора – пословиц-поговорок, анафем, благословлений, загадок, прозвищ сёл; а также приводятся соответствующие примеры.

**SPECIFIC FEATURES OF SOME FORMULA FOLKLORE'S
GENRES IN ARTSAKHYAN FOLKLORE.**

Armen Sargsyan

Summary

The article represents genre and semantic peculiarities of some genres of Artsakh formula folkore – proverbs and sayings, curses, blessings, enigmas, village nicknames. There are also corresponding examples in the article

ՊՂՏՈՐԱԳԵՏՈՒ ԵՎ ԻՐ ԱՎԱԶԱՆՈՒ

Սիլվա Մինասյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱրդՀ

Պղտորագետն Արցախի հորդահոս Տրտուի՝ Թարթառի միջին հոսանքի երկրորդ վարար վտակն է՝ Թրդեից հետո և ունի պղտորավուն ջուր ու մեծ ավազան՝ իրար փոխհաջորդող բարձունքներով, անդնդախոր ծորերով, տանելի թեքությամբ ունեցող լանջերով ու սակավ հարթությամբ։ Պղտոր գետը հայերենում հայտնի է նաև ՏՂՄՈՒՏ անվամբ։ Մեր նպատակն է պատմական, լեզվաբանական և աշխարհագրական մի շարք տեղեկություններով ներկայացնել Պղտորագետի մեծ ավազանը, որովհետև առ այսօր այդ գետի մասին